

KO'MAKCHILASHISH JARAYONIDA TRANSPOZITSIYA VA KO'CHISH HODISASI.

*Erbutayeva Shalola Utkirovna, o'qituvchi, assistent,
O'zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti,
O'zbekiston, Samarqand
utkirovnashalola@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikda transpozitsiya, konversiya, derivatsiya, translyatsiya hodisalariga to'xtalangan bo'lib, ushbu terminlar izohi va til sathida bajaradigan vazifalariga izoh berilgan. Transpozitsiya va uning turlari, jahon va o'zbek tilshunosligida o'rganilish masalalariga izoh berilgan.

Kalit so'zlar. Transpozitsiya, konversiya, derivatsiya, translyatsiya, substitutsiya, transformatsiya, substantivatsiya, adyektivatsiya, pronominalizatsiya, numeralizatsiya, adverbializatsiya, verbalizatsiya, modalizatsiya, predikativatsiya, partikulyatsiya, konyunksionalizatsiya, prepozitsionalizatsiya, interyektivatsiya, desubstantivatsiya, onomatolyatsiya, kopulyatsiya.

Tilshunoslikda ko'chish jarayoni bir necha terminlar orqali ifodalanadi. Jumladan, transpozitsiya, konversiya, derivatsiya, translyatsiya ham ana shunday terminalardan hisoblanadi. Konversiya lotincha – aylanish, o'zgarish demakdir. Azim Hojiyevning “Lingvistik terminlar izohli lug'ati”da: “Konversiya bu - so'zning fonetik va morfologik jihatdan o'zgarmay, bir so'z turkumidan boshqa bir so'z turkumiga o'tishi, shu yo'l bilan yangi so'z hosil bo'lishi”¹, - ta'rifi keltirilgan. Bundan kelib chiqadiki, fonetik va morfologik jihatdan o'zgarmasdan, ya'ni shakl saqlangan, mazmun o'zgargan holatda ko'chish konversiya hisoblanadi. Tilshunoslikda bu hodisaga nisbatan “transpozitsiya”, “konversiya”, “substitutsiya”, “transformatsiya” terminlari qo'llaniladi. Aslida fuqarolik hujjatlarida, ish yuritishda qo'llanadigan “substitutsiya” so'zi (lot. substituo o'rniga qo'yaman, o'rniga almashtiraman) - vasiyatda o'rinbosar merosxo'r (substitut)ning tayinlanishi. Vorislik huquqida meros qoldiruvchining vasiyatnomasida meros ochilguncha asosiy merosxo'rning vafot etib qolishi yoki uni qabul qilmasligi ehtimolini hisobga olib, qo'shimcha merosxo'r ko'rsatiladi. Asosiy merosxo'r qonunda nazarda tutilgan sabablarga ko'ra merosdan mahrum etilgan holatlarda ham vorislikka substitut chaqiriladi².

Lingvistik terminlar lug'atlarida transpozitsiya bir lisoniy shaklning boshqa vazifada, uning paradigmatic qatorda zid turishi sifatida talqin qilinadi³.

¹ Hojiyev A, Reshetov L. O'zbek tili grammatik terminlarining qisqacha izohli lug'ati. T.:1980, 16-bet

² <https://qomus.info/encyclopedia/cat-s/substitutsiya-uz/>

³ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с. 519

Transpozitsiya (lotincha transpositio - o'zgartirish, almashtirish) so'zning bir so'z turkumidan boshqasiga o'tishi yoki bir lisoniy shaklning boshqa vazifada qo'llanilishi⁴ degan ma'noni anglatadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, tadqiqotlarda so'z turkumlari orasidagi o'zaro ko'chish muammosi to'g'risida fikr yuritilganda transpozitsiya va unga yaqin bo'lgan konversiya hodisasi nazarda tutiladi. Zamonaviy tilshunoslikda ko'chish hodisasi tavsifida tarixiylik va zamonaviy nuqtayi nazaridan yondashiladi. Tilshunoslikda ko'chish turlari sifatida talqin etilayotgan transformatsiyada diaxron holat, kontaminatsiya / konversiyada esa tadqiq qilinayotgan lisoniy hodisa tavsifida sinxron holat e'tiborga olinadi.

Azim Hojiyev tomonidan yaratilgan "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da transpozitsiya terminiga "(lot. Transposition - o'rin almashtirish). Grammatik kategoriyalarning o'ziga xos bo'lmagan vazifada qo'llanilishi. Mas., bir turkum so'zining matnda boshqa turkum so'zi kabi qo'llanilishi", - deb ta'rif berilgan⁵. Konversiya esa (lot. Sopuyegsyu - aylanish, o'zgarish). So'zning fonetik va morfologik jihatdan o'zgarmay, bir so'z turkumidan boshqa bir so'z turkumiga o'tishi, shu yo'l bilan yangi so'z hosil bo'lishi ma'nosini anglatadi⁶. Ko'rinadiki, transpozitsiyada so'zning turkumlarda ko'chishida uning funksional jihati, konversiyada esa yasalish xususiyati inobatga olinadi. O'zakdosh so'zlar derivatsiyasida transpozitsiyaning tutgan o'rni bo'yicha kuzatish olib borgan M.Baxtiyarov ayrim ishlarda berilgan sifatlarning nutqda sifatlanmishsiz qo'llanib, ot kabi shaklga kirishi va gapda otlar kabi nominal sintaktik vazifalarni bajarish hodisasi tilshunoslikda transpozitsiya deb ataladi, degan fikriga asoslanadi⁷. Agar olimning keltirgan ta'rifiga asoslanadigan bo'lsak, bu izoh o'z qamroviga ko'ra lingvistik lug'atlarda berilgan ta'riflarga mos kelmaydi.

Hozirgi rus tilida transpozitsiyaning 15 turi mavjudligi qayd qilinadi: substantivatsiya, adyektivatsiya, pronominalizatsiya, numeralizatsiya, adverbializatsiya, verbalizatsiya, modalizatsiya, predikativatsiya, partikulyatsiya, konyunksionalizatsiya, prepozitsionalizatsiya, interyektivatsiya, desubstantivatsiya, onomatolyatsiya, kopulyatsiya.

So'z turkumlari orasidagi o'zaro ko'chish muammosini tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etish muhimligi dastlab L.V.Scherba tomonidan qo'yilib, olim o'zining "Sharqiy lujitssk lahjasi" kitobiga yozgan ilovasida ...unutmaslik kerakki, faqat ilojisiz hollardagina tushunarli bo'ladi. Asl manba - so'zlovchi ongi oralig'i ikkilanuvchi, noaniq. Ammo bu ikkilamchi, noaniq narsa tilshunoslarning diqqat-e'tiborini ko'proq jalb etishi lozim, bu yerda aynan keyin tarixiy grammatikalarda

⁴Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988. С.51.

⁵ <https://lib.cspu.uz/index.php?newsid=4521>

⁶ <https://lib.cspu.uz/index.php?newsid=4521>

⁷ [file:///C:/Users/Domlabobo/Downloads/424-428+Ўзакдош+Сўзлар+Деривациясида+Транспозициянинг+Тутган+Ўрни%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Domlabobo/Downloads/424-428+Ўзакдош+Сўзлар+Деривациясида+Транспозициянинг+Тутган+Ўрни%20(1).pdf)

uchrab turadigan dalillar tayyorlanadi, boshqacha aytganda, biz bu yerda til evolyutsiyasida ishtirok etamiz”, - deb yozadi⁸.

D. E. Rozental va M. A. Telenkova tomonidan yaratilgan lingvistik lug'atda qayd qilinishicha, bir so'z turkumidan boshqa so'z turkumiga o'tgan so'zlarni tahlil qilishning asosiy va qo'shimcha usullari mavjud. Asosiy tahlilda so'zning kategorial ma'nosi, sintatik vazifasi, boshqa so'z turkumiga mansub so'zlarga qo'shilish xususiyatlari, shuningdek, morfologik xususiyatlarini aniqlash imkoniyati namoyon bo'ladi⁹. Yordamchi tahlil vositasida morfologik qator, klasterizatsiya emas, antonimlar, sinonimlar tanlanadi, bog'lovchilar vositasida inkorning qo'llanilishi sodir bo'ladi¹⁰.

Vaholanki til sistemasida bir so'z turkumiga oid birlikning boshqasiga o'tishi uchun shart-sharoit mavjud. So'z o'zida turli sintaktik vazifani bajaruvchi grammatik shakllarning murakkab sistemasini aks ettiradi. Mustaqil so'zda ma'lum shakllar so'zning asosiy tuzilishidan ajralishi va ko'chishi mumkin (masalan, ot ravishga o'tishi mumkin¹¹) Grammatik transpozitsiyani qo'llash zamirida ham aslida ma'lum maqsad yotadi. Uni qo'llash bilan muallif matnda so'zning butunlay yangi ma'nosini hosil qiladi va shu tariqa matnga qo'shimcha semantika kiritadi.

Shunday qilib, tilning barcha sathlarida davrlar o'tishi bilan turli o'zgarishlarning sodir bo'lishi, jumladan, morfologik sathda lisoniy birliklarning turkumlararo ko'chishi o'ziga xos qonuniyatga aylanganligi tilning doimo taraqqiyotda ekanligi va bu jarayon ularni yaxlit bir sistemaga birlashtirishini tasdiqlaydi.

Grammatik transpozitsiya matnda o'zining grammatik vazifasi bilan chegaralanib qolmaydi va nutq subyekti maqsadiga ko'ra o'ziga qo'shimcha vazifalarni qabul qilib oladi. Bu vazifalar avvalo, muallifning ma'lum voqelik faktlariga, nutq qaratilgan shaxsga, narsa-predmetlarga, voqea-hodisalarga munosabatini aks ettirish, ya'ni ularni o'z pozitsiyasi nuqtayi nazaridan baholashi, shuningdek, tinglovchi yoki o'quvchiga ta'sir etishi hamda bo'yoqdorlik kab etishi bilan xarakterlanadi. Bu hodisani boshqa termin - "grammatik metafora" ham ifodalaydi. Muammoning ana shu jihatlarini hisobga olgan Shendels munosabatning bir ko'rinishidan grammatik shaklni obrazlilik yaratish maqsadida ko'chirish grammatik metafora hisoblanadi, degan xulosaga keladi¹².

⁸ Л. В. Щерба. Некоторые выводы из моих диалектологических лужицких наблюдений (рус.) // Приложение к книге «Восточнолужицкое наречие». — 1915. <https://www.ruthenia.ru/apr/textes/sherba/sherba13.htm>

⁹ Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Справочник по русскому языку. Словарь лингвистических терминов. М.: Оникс, 2003. С.69.

¹⁰ Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М.: Московский государственный университет, 1998. С.184.

¹¹ Калашникова А. А. Лингвистический подход к поисковой оптимизации // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2013. № 7-2. С. 184.

¹² Шендельс Е. И. Грамматическая метафора // Филологические науки. 1972. № 3. С.51.

Tilshunos olimlarning ko'rsatishicha, grammatik metaforaning leksik metaforaga nisbatan imkoniyatlari cheklangan. Metafora til hodisasi bo'lsa ham, o'zining bu xususiyatini poetik nutqdagina to'la namoyon etadi. Boshqacha aytganda, metafora poetik nutqdagina badiiyat hodisasi, ya'ni badiiy obraz sifatida qabul qilinadi. Zero, metafora narsa-hodisani shunchaki atabgina qo'ymaydi, balki uni boshqa narsa-hodisaga qiyosan tavsiflaydi, ongimizda atalayotgan narsa haqida jonli tasavvur – obraz yaratadi. Ta'kidlash kerakki, bu obraz poetik nutqdagina asl holicha, ya'ni obraz sifatida qabul qilinadi, nutqning boshqa ko'rinishlari doirasida esa uning pirovard maqsadi nominatsiya bo'lib qolaveradi va tushuncha sifatida qabul qilinadi¹³. Ammo shuni ham ta'kidlash joizki, asarlarda grammatik metaforalar kam, biroq ularning barchasi tasvirlanayotgan voqea va qahramonlar obraziga muallif munosabatini ta'kidlaydi, asar muallifi o'zi tasvirlayotgan kishilar xarakter-xususiyati, xatti-harakatini to'g'ridan to'g'ri baholamaydi, ularga o'z munosabatini ochiq ifodalamay, bu vazifani grammatik metaforalar vositasida amalga oshiradi va shu orqali matnda ta'sirchanlik hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Элтазаров Ж.Д.Сўз туркумлари парадигмасидаги ўзаро алоқа ҳамда кўчиш ҳоллари. Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006.Б.
2. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-s/substitutsiya-uz/>
3. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988. С.51.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с. 519
5. <https://lib.cspu.uz/index.php?newsid=4521>
6. <file:///C:/Users/Domlabobo/Downloads/424-428+Ўзақдош> +Сўзлар+ Дериациясида+ Транспозициянинг+ Тутган+Ўрни%20(1).pdf
7. Л. В. Щерба. Некоторые выводы из моих диалектологических лужицких наблюдений (рус.) //Приложение к книге «Восточнолужицкое наречие». 1915. <https://www.ruthenia.ru/apr/textes/sherba/sherba13.htm>
8. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Справочник по русскому языку. Словарь лингвистических терминов. М.: Оникс, 2003.С.69.
9. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М.: Московский государственный университет, 1998.С.184.
- 10.Калашникова А. А. Лингвистический подход к поисковой оптимизации // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2013. № 7-2. С. 184.
- 11.Шендельс Е. И. Грамматическая метафора // Филологические науки. 1972. № 3. С.51.
- 12.<https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/obidjon-karimov-metafora-poetik-tafakkur-asosi/>

¹³ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/obidjon-karimov-metafora-poetik-tafakkur-asosi/>